

ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΚΑΙ 1821

(Ομιλία κατά τον εορτασμό της Εθνικής Παλιγγενεσίας
στην Ιερά Σύνοδο, 24 Μαρτίου 2006)

Της Λίτσας Ι. Χατζηφώτη, Αρχαιολόγου

Η Βρετανίδα καθηγήτρια Sue Blundell, σε ένα βιβλίο της που εκδόθηκε από το Βρετανικό Μουσείο και στην ελληνική του μετάφραση τιτλοφορείται «Γυναίκα στην αρχαία Ελλάδα», προσπαθώντας να καλύψει το κενό που έπρεπε να καταλάμβαναν οι γυναίκες και οι σχέσεις τους με τους άνδρες στις γενικές ιστορίες της αρχαίας Ελλάδας, παραθέτει την ακόλουθη άποψη των Fox- Genovese, που όσο κι αν αναφέρεται στην αρχαιότητα δεν αφίσταται ούτε κατ' ελάχιστον από την πραγματικότητα που επικρατεί στις μελέτες των Νεοελλήνων ιστορικών για την ανάλογη σχέση των γυναικών με τα γεγονότα της Εθνικής Παλιγγενεσίας. Αναφέρεται, λοιπόν, ότι:

«Τώρα πια αναγνωρίζεται ότι, ενώ οι άνδρες έκαναν τα ανδραγαθήματα, εγκαθίδρυναν τους θεσμούς, παρήγαν τα αγαθά και τον πολιτισμό, κυβερνούσαν το λαό και γενικά καταγίνονταν με τις δραστηριότητες εκείνες που συνηθίζουμε να ονομάζουμε ιστορία, οι γυναίκες καταγίνονταν σταθερά με κάτι-τουλάχιστον γεννούσαν κι άλλους άνδρες για να γράφουν κι άλλη ιστορία και άλλες γυναίκες για να τους δίνουν τη δυνατότητα να το κάνουν».

Δεν σκοπεύω, βέβαια, να κάνω σήμερα εδώ ένα μανιφέστο για την άνιση αντιμετώπιση των γυναικών από την αρχαιότητα ως τις ημέρες μας και την μεταχείρισή τους από τους ιστορικούς ή τις ιστορικές πηγές γενικότερα.

Η αποσιώπηση, όμως, σε τέτοια έκταση, ενός τόσο μεγάλου κεφαλαίου της εθνικής μας ιστορίας, αποτελεί γεγονός που είναι εύκολο να διαπιστώσει όποιος θα ήθελε να ανατρέξει σε πηγές και κείμενα σχετικά με την Επανάσταση του 1821 και τη συμμετοχή σ' αυτήν των γυναικών της εποχής και βέβαια είναι κάτι που πρέπει να σημειωθεί, όχι φυσικά για λόγους «φεμινιστικούς» αλλά καθαρά επιστημονικούς. Οι μονομέρειες, τα σκούρα ή χρωματιστά γυαλιά και τα παρόμοια παραπέμπουν μόνον σε ειδικές εποχές και καθεστώτα...

Μια γυναίκα ιστορικός, συγγραφέας πολλών έργων με θέμα γυναίκες της νεώτερης Ελλάδας, η Κούλα Ξηραδάκη, που πέθανε πριν από ένα περίπου χρόνο, στον πρόλογο του βιβλίου της «Γυναίκες του '21» παρατηρεί χαρακτηριστικά πως: «Η ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης, έτσι όπως την έγραψαν οι ιστορικοί και οι απομνημονευματογράφοι της εποχής κατήντησε να μοιάζει με τις μονές του Αγίου Όρους, όπου κανένα θηλυκό δεν εισχωρεί».

Για να υποστηρίξει την άποψη αυτή, που η παρομοίωση την φαιδρύνει αλλά στην πραγματικότητα δεν την μεγαλοποιεί, παραθέτει παραδείγματα που την επιβεβαιώνουν. Ως ένα από αυτά αναφέρει τον Μιχαήλ Οικονόμου, Γραμματέα του Γενικού Αρχείου Πελοποννήσου, ο οποίος στο δίτομο έργο του «Ιστορικά της Ελληνικής Παλιγγενεσίας», που κυκλοφορήθηκε το 1957, δεν κάνει λόγο για γυναίκες, παρά μόνο σε μια υποσημείωση θυμάται την «Υψηλάνταινα» και μνημονεύοντας τους Σουλιώτες θα κάνει την εξής παραχώρηση, πάντα κατά την Ξηραδάκη:

«Οι κατά ταύτα ηρωικοί αγώνες των Σουλιωτών, η απαρίθμησης των μαχών, αι λεπτομέρειαι και τα καθέκαστα αυτών και τα μέχρις απιθάνου θαυμάσια κατορθώματα, ου μόνον των ανδρών, αλλά και των γυναικών και των παιδίων, εισίν αντικείμενον ειδικής ιστορίας... όθεν μη θέλων να επεκταθώ πέραν της προθέσεώς μου, παραλείπω ταύτα...».

Το πρόβλημα δεν είναι ότι με τη νοοτροπία αυτή αδικήθηκαν οι γυναίκες. Είναι το γεγονός ότι πολλές πληροφορίες που θα μπορούσαν να είχαν διασωθεί χάθηκαν για πάντα σε βάρος της αντικειμενικότητας και της ιστορικής αλήθειας, που με τα σημερινά δεδομένα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ίσως ως και ρατσισμός. Κυρίως, όμως, αδικήθηκε η ιστορία, που δεν είναι δυνατόν να αντιμετωπίζεται μονομερώς εξαιτίας παρωπίδων, όποιο χρώμα ή μέγεθος μπορεί να έχουν. Η ιστορία του Νεώτερου Ελληνισμού έχει πολλά να κερδίσει, να ερμηνεύσει και να αποτιμήσει από μια ενδελεχή έρευνα πάνω στο θέμα αυτό, που βέβαια είναι και πολύ δύσκολη μετά από τόσα χρόνια που μεσολάβησαν από τότε.

Άλλωστε και η συμπεριφορά ορισμένων απέναντι στην Εκκλησία και την προσφορά της ήταν ανάλογη, για να μην πω και πολύ χειρότερη, αφού τις γυναίκες τις άφησαν στην άκρη ενώ την Εκκλησία την αδίκησαν και την διέβαλαν μερικές φορές κατάφορα, ακόμη και σε ζητήματα οφθαλμοφανή.

Η Κούλα Ξηραδάκη με φανατισμό και δυναμισμό συνέχισε, πολύ αργότερα, φυσικά, το έργο που είχε αρχίσει μια άλλη μεγάλη Ελληνίδα, η Καλλιρρόη Παρέν. Ασχολήθηκε για πολλά χρόνια με το θέμα των γυναικών και της προσφοράς τους στο 1821 και είναι ευνόητο ότι το έργο της πρέπει να συνεχιστεί.

Το δημοτικό τραγούδι, βγαλμένο μέσα από την ψυχή του λαού, χωρίς φτιασίδια και σκοπιμότητες, είναι το καταστάλαγμα της εμπειρίας, της χαράς, της ελπίδας, του πόνου, του κατατρεγμού, της ξενιτιάς. Στους στίχους του, που είναι φρυγμένοι, αφιασίδωτοι, και περιέχουν με λυρισμό αλλά και αμεσότητα πρόσωπα και γεγονότα, διασώθηκαν, απαθανατίστηκαν, μηνύματα, πληροφορίες και ονόματα που ίσως αλλιώς θα είχαν οριστικά απολεσθεί. Κι όχι μόνον αυτό, αλλά καθώς τραγουδιόταν από ραχούλα σε ραχούλα κι από κορπούλα σε κορφή κι απλώνόταν απ' άκρη σ' άκρη της σκλαβωμένης γης συντηρούσε την ιστορική συνείδηση, την ομοψυχία, την ενότητα, την ευγένεια των αισθημάτων, γινόταν μαντατοφόρος χωρίς προκαταλήψεις και σκοπιμότητες, ήταν κάτι σαν τα σημερινά Μέσα Ενημέρωσης, μόνο που το διέπνεε εθνικός παλμός και διαχρονικότητα, όχι κυνήγι του καθημερινού.

Έτσι διασώθηκαν πολλά δημοτικά τραγούδια από στόμα σε στόμα να διαλαλούν τα κατορθώματα και τις τραγωδίες και γυναικών του '21 που αγωνίστηκαν και θυσιάσαν τα πάντα χωρίς δισταγμό.

Σε ένα από αυτά, «του Κίτσου η μάνα», αλαλιασμένη που πάν οι Τούρκοι για κρέμασμα το γιο της η μάνα δεν μετράει τη ζωή του αλλά τα όπλα του, μετράει την απώλεια για τον Αγώνα και όχι τα νιάτα του παιδιού και της δικής της φύτρας:

Τον Κίτσο τότε πιάσανε και παν να τον κρεμάσουν,
Χίλιοι τον παν από μπροστά και δυο χιλιάδες πίσω
Κι ολοξοπίσω πάγαινε η δόλια του μανούλα.
Κίτσο μου πού 'ναι τάρματα, πού τάχεις τα τσαπράζια;
Τις πέντε αράδες τα κουμπιά τα φλωροκαπνισμένα;

-Μάνα λωλή, μάνα τρελή, μάνα ξεμυαλισμένη
μάνα δεν κλαις τα νιάτα μου, δεν κλαις τη λεβεντιά μου
μόν' κλαις τάρημα τάρματα, τάρημα τα τσαπράζια;

Σε ένα άλλο, γνωστό ως «της Χαίδως», διαγράφεται η λεβεντιά, η γυναικεία ομορφιά, συνυφασμένη με την μητρική υπόσταση και τις υποχρεώσεις του νοικοκυριού. Η Χαίδω αγωνίζεται με το μωρό στη νάκα, τη δερμάτινη κούνια που την κρεμούσαν στην πλάτη:

Γράμματα πάνε, Χαϊδούλα μ', κι έρχονται,
Γράμματα πάνε στη Φραγκιά από το Κακοσούλι,
Κι απόξω το πανώγραμμο και μέσα λέει το γράμμα:
Το Κακοσούλι κλείσανε πέντε χιλιάδες Τούρκοι,
Μικρά παιδάκια πολεμάν, γυναίκες με τις ρόκες,
σαν πολεμάει μια λυγερή με το παιδί στη νάκα
και τα φουσέκια στην ποδιά και με τον γκρα στα χέρια.
Ψιλή φωνίτσα έβαλε, όσην κι αν εδυνάστη:
-Βάρτε τους, βρε μικρά παιδιά, τους παλιοτουρκαλάδες!

Ρίχνουν τα βόλια σα βροχή, τις μπάλλες σα χαλάζι,

Και ο Μουχτάρης μίλησε της Χαίδως και της λέει:

«Χαίδω, πάψε τον πόλεμο, πάψε και το σεφέρι.

-μα εγώ δεν παύω πόλεμο, δεν παύω το σεφέρι,
τους άντρες μας τους κόψατε και τα παιδιά μας πήρ' τε».

Κι οι Τούρκοι εσκορπίσανε και πήρανε τους λόγγους.

Κι ακόμα άλλο ένα, «της Λιάκαινας», που δεν την ξεγελούν τα πλούτη και οι υποσχέσεις των Τούρκων:

Το θάμα που είδα σήμερα στου Λιάκου τη γυναίκα,
Ξήντα Αρβανίτες την κρατούν, ξήντα μπουλουκμπασάδες,
Κι ένα μικρό Τουρκόπουλο κρυφά την κουβεντιάζει:
«Λιάκαινα, δεν παντρεύεσαι, Τούρκον άντρα να πάρεις,
να σε χρυσώσει στο φλωρί και στο μαργαριτάρι;

-Όσο 'ν ο Λιάκος ζωντανός, πασά δεν προσκυνάει,
πασάς ο Λιάκος στο σπαθί, βεζύρης στο ντουφέκι.

Κάλλιο να δω το αίμα μου στη λάκκα να κινήσει,
Παρά να δω βρωμόσκυλο να 'ρθει στην αγκαλιά μου,
Και να φιλεί τα μάτια μου, τα μάτια τα δικά μου».

Πασιγνωστο για τους παλαιότερους, (δεν γνωρίζω αν ακόμα περιέχονται τέτοια κομμάτια στα σχολικά βιβλία), το δημοτικό τραγούδι που με απaráμιλλη αδρότητα συμπυκνώνει την τραγωδία της γυναίκας του Γιωργάκη Μπότσαρη, της Δέσπως, που απορφανεμένη και ξεσπιτωμένη, κάνει πόλεμο με νύφες και μ' αγγόνια ξεκομμένη στον πύργο του Δημουλά, στην άκρη της Ρηνιάσας, ενός μικρού χωριού ανάμεσα Πρέβεζα και Άρτα, και που όταν βλέπει το μάταιο βάζει φωτιά σε όσο μαπαρούτι είχαν πια για να μη ζήσει η οικογένειά που της είχε απομείνει, ένδεκα γυναικόπαιδα μαζί με εκείνη, σκλάβα των εχθρών:

Αχός βαρύς ακούεται, πολλά ντουφέκια πέφτουν.
Μήνα σε γάμο ρίχνονται, μήνα σε χαροκόπι;
Ουδέ σε γάμο ρίχνονται, ουδέ σε χαροκόπι,
Η Δέσπω κάνει πόλεμο με νύφες και μ' αγγόνια.

Αρβανιτιά την πλάκωσε στου Δημουλά τον πύργο.

-Γιώργαινα, ρίξε τα' άρματα, δεν είναι εδώ το Σούλι.
Εδώ είσαι σκλάβα του πασά, σκλάβα των Αρβανίτων.

-Το Σούλι κι αν προσκύνησε, κι αν τούρκεψεν η Κιάφα,
η Δέσπω αφέντες Λιάπηδες δεν έκαμε, δεν κάνει!

Δαυλί στο χέρι άρπαξε, κόρες και νύφες κράζει:
-Σκλάβες Τουρκών μη ζήσουμε! Παιδιά μαζί μ' ελάτε!

Και τα φυσέκια άναψε κι όλοι φωτιά γενήκαν!

Η προσφορά και η θυσία των γυναικών του Μεσολογγίου τόσο στη διάρκεια της Πολιορκίας όσο και κατά και μετά την Έξοδο, έχει από πολλούς διεκτραγωδηθεί με διάφορους τρόπους. Σε όλα τα κείμενα φαίνεται με αδρές γραμμές η γενναιότητα, η υπομονή, η αφοσίωση και η αποφασιστικότητα αυτών των γυναικών, που μετά από τα απερίγραπτα βάσανα και την εξαθλίωση σε όλη τη διάρκεια της πολιορκίας, γνώρισαν τη σκλαβιά και την κτηνωδία των Τούρκων, όταν πουλήθηκαν στα σκλαβοπάζαρα της Ανατολής. Ο αριθμός όσων χάθηκαν εκεί είναι άγνωστος. Κάποιες, όμως κατόρθωσαν να διαφύγουν από τους τυράννους τους και να επιστρέψουν στην Ελλάδα.

Σε πάρα πολλά κείμενα με λόγια λιτά περιγράφεται η τραγωδία τους και η πικρή παράκλησή τους να ελεηθούν από το κράτος με τα ελάχιστα χρήματα που χρειάζονταν για να σκεπάσουν τη γύμνια τους και να επιστέψουν στη ρημαγμένη τους πατρίδα.

Σε ένα άλλο χώρο, έξω από τα στενά Ελλαδικά όρια, θα συναντήσουμε τη γυναίκα ενός σημαντικού προσώπου της Φιλικής Εταιρείας και τελευταίου Έλληνα ηγεμόνα της Μολδαβίας, του Μιχαήλ Σούτσου, στενού συνεργάτη του Αλέξανδρου Υψηλάντη, ο οποίος έμεινε γνωστός και ως Μιχαήλ Βόδας και το όνομά του έχει δοθεί σε κεντρικό δρόμο της Αθήνας κοντά στην πλατεία Αττικής.

Η επιστολή έχει γραφεί σε στιγμές πολύ κρίσιμες για την ελληνική υπόθεση. Μαρτυρεί τόσο τη γνώση απορρήτων υποθέσεων όσο και την ενεργό δράση της Ρωζάνης στο χώρο της Φιλικής Εταιρείας αλλά αποκαλύπτει επίσης μια άλλη πτυχή από το κεφάλαιο της συμμετοχής και της προσφοράς των Ελληνίδων κατά το Σηκωμό του 1821.

Ελάχιστα είναι γνωστά για τη Ρωζάνη σε αντίθεση με το σύζυγό της, η επιστολή που ακολουθεί πάντως μαρτυρεί πρόσωπο καλλιεργημένο και δραστήριο, άξιο των περιστάσεων και ενισχυτικό της ανάγκης να ριχτεί φως στο κεφάλαιο της Νεώτερης Ιστορίας μας που τιτλοφορείται Γυναίκα και '21. Ανάμεσα σε άλλα αναφέρει:

(Ιάσιον 19 Μαρτίου 1821)

« ... Δεν ξέρετε τι ενθουσιασμός επικρατεί ανάμεσα στους Χριστιανούς. Κατά εκατοντάδες έρχονται από την Οδησσό, πολλοί απ' αυτούς πεζοί, άλλοι έρχονται από τις γερμανικές περιοχές, γενικά απ' όλες τις μεριές προστρέχουν Έλληνες και περνούν καθημερινά ανεμπόδιστα τα σύνορα. Σίγουρα έχει βάλει ο Θεός το χέρι του σ' αυτή την υπόθεση και θα τα βγάλουμε πέρα. Τρία εκατομμύρια πιάστρα έχουν μαζευτεί από τις μέχρι τούδε συνεισφορές μόνο στο Ιάσιο. Σκεφθήτε λοιπόν τι γίνεται στις άλλες περιοχές. Πρέπει να ξέρετε ότι από τους Μολδαβούς όχι, όλα μόνο από τους Έλληνες. Αυτό είναι μια μεγάλη υπόθεση. Παρακολουθούμε την εξέλιξη εδώ εκ του αφανούς μέχρις όταν πάρουμε απάντηση από την ανώτερη αρχή

Το 1826 ο Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος, ένας απ' τους ιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας, παίρνει την πρωτοβουλία και συντάσσει πέντε αναφορές-εκκλήσεις για βοήθεια. Μια προς τον τσάρο Νικόλαο, μια προς τον Μέγα Δούκα Κωνσταντίνο, μια προς το διδάσκαλό του Δούκα Κρούτα, μια προς τον Καποδίστρια και μια προς την τσαρίνα, πού θα την υπέγραφαν μόνο γυναίκες. Την αναφορά αυτή των Ελληνίδων την αναφέρει ο Νικ. Σπηλιάδης στ' «Απομνημονεύματά» του (τόμ. Γ' σελ. 167-169) και ο Διον. Κόκκινος (τομ. 10 σελ. 218-219). Η αναφορά των Ελληνίδων λέγει επί λέξει τα εξής:

«Μεγαλειοτάτη,

Αι θλιβεραί φωναί μας αντήχησαν εις όλον τον κόσμον και ίσως εκίνησαν εις οίκτον έως και τας πλέον απολιθωμένας καρδίας. Είναι δυνατόν να μην έλαβε συμπάθειαν η ευαίσθητος καρδιά της ημετέρας Μεγαλειότητος δια τας δεινάς συμφοράς μας;

Θυγατέρες της περιφήμου διά τα μεγαλουργήματα και τα δυστυχήματα μητρός, της αριζήλου Ελλάδος, επενθούμε διά τον προ τεσσάρων αιώνων πολιτικόν αυτής θάνατον και μη δυνάμεναι να παρηγορηθώμεν απαλλαττόμεναι της ατιμίας ειμή δια του θανάτου, ήδη πνέομεν τα λοιίσθια, και δεν ελπίζομεν σωτηρίαν ειμή από τον έφορον, τον δίκαιον Θεόν, από τον φιλόανθρωπον Ιησούν, και από τα οικτήρμονα σπλάγχνα των δυνατών της γης.

Οι στιβαροί βραχίονες των αξίων απογόνων του Λεωνίδα διέρρηξαν τας βαρυτάτας αλύσεις της πικροτάτης δουλείας μας, και ο αιμοχαρής Άρης (6) εξ ήδη χρόνους βάφει με τα πολύτιμα αίματά των την οποίαν κατακλύζομεν με καρδιοστάλακτα δάκρυα γην. Ο δε Σταυρός, ως αν ήτο σύμμαχος της Ημισελήνου, δεν κεραυνοβολεί του κορανίου τα τέρατα, δια να θριαμβεύση το Ευαγγέλιον, και επομένως αι πανόποτμοι Ελληνίδες, καθό λατρεύουσαι τον εσταυρωμένον Ιησούν Χριστόν, ως μη προδούσαι την πίστιν και την πατρίδα, μελανειμονούμε, ολοφυρόμεναι,

θρηνούσαι και οδυρόμεναι.

Φιλόστροργοι μητέρες θρηνούσι τους αγαπητούς άνδρας και τα γλυκύτατα τέκνα των. Ωραιάι παρθένοι κλαίουσι τους προστάτας της τιμής των και ζωής και τους γηραιούς και σεβασμίους γονείς των. Οιμόζοντα βρέφη λιμοκτονούσιν επί τα εξημερωμένα στήθη των τεκουσών και χιλιάδες αθών ανηλικών και αξιεράστων πλασμάτων του δημιουργού, όσα λυτρωθούν από τον πυρ και τον σίδηρον του δημίου σουλτάνου, καταντώσιν ανδράποδα και αφαιρούνται του λογικού όντος την αξίαν.

Αφοσιωμένοι εις την Θείαν πρόνοιαν υπομένομεν όλα τα δεινά δια την αγάπην του Σταυρού, της αληθείας και της Δικαιοσύνης και διαμαρτυρόμεναι ενώπιον των επερχομένων γενεών απάντων των αιώνων, δεόμεθα του Υψίστου να συγχωρήση τον κόσμον του, και να λυτρώση από την ατιμίαν το πλάσμα του.

Αλλ' ενώ υψούμεν δακρυόεντας τους οφθαλμούς ημών προς τους Ουρανούς ενατενίζουσαι και προς την Υμετέραν .Μεγαλειότητα επικαλούμεθα το φιλόανθρωπον γενναίον και αφιλοκερδές της ευαισθήτου καρδιάς της. Είθε μη παρείδοι τους θρήνους, τους κοπετούς και τους στεναγμούς μας η Θεοφρούρητος Αυτής Μεγαλειότης, και τοι δυναμένη να μεταβάλη την λύπην μας εις χαρά, να αποφασίση περί της τύχης των Ελλήνων, να δοξάση την ορθόδοξον πίστιν, να τιμήση την ιστορίαν, να προστατεύση την Δικαιοσύνην και να χαρίση εν έθνος εις την κλασσικήν γην της Ελλάδος.

Είθε μιμηθή την μεγαλοφυά Αικατερίνην Β' ήτις εταπείνωσε την επηρμένην οφρύν του βαρβάρου. Αι δυστυχείς Ελληνίδες εγκατελε-λειμμένοι παρά πάντων και ελπίζουσαι εις τον Θεόν και εις την σεβαστην Αυτής Μεγαλειότητα, αποστέλλομεν τον φιλόπατριν Π. Α. Αναγνωστό-πυλον δια να προσκυνήση τον χαριτόβρυτον Θρόνον της και να παρα-στήση τα δίκαια παράπονα της πασχούσης ανθρωπότητας και της θρησκείας, ην οι μεγαλεπήβολοι πασών των Ρωσσιών αυτοκράτορες επροστάτευσαν ενδόξως.

Είθε η Υμετέρα Μεγαλειότης ευδοκήση την σωτηρίαν μας

Εν Ναυπλίω την 30ην Δεκεμβρίου 1826»

Ο Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος συνέταξε την επιστολή αυτή την μνημειώδη επιστολή των Ελληνίδων. Τα ονόματά τους όμως δεν τα διέσωσε... Υποθέσεις γίνονται μόνον από τον υπολογισμό ποιές βρίσκονταν στην περιοχή του Ναυπλίου εκείνη την εποχή....

Σουλιώτισσες και Μεσολογγίτισσες, Ρουμελιώτισσες και Μωραϊτισσες, Μακεδονίτισσες και Κρητικές, Χιώτισσες και Ψαριανές και Κασσιώτισσες, Ηπειρώτισσες και Δωδεκανήσιες και οι άλλες νησιώτισσες, γυναίκες που έμειναν άγνωστες και γυναίκες που ξεπέρασαν την λήθη, όπως η Τζαβέλλαίνα, η Μπουμπουλίνα, η Μαντώ Μαυρογένους, η Μαρία Δασκαλογιάννη, η Δόμνα Βισβίζη, ψηφίδες σε ένα ψηφιδωτό που για ύλη συνεκτική αντί για κόλλα έχει αίμα και δάκρυα και ιδρώτα.

Δεν είχα σκοπό να σας παρουσιάσω μια ενδελεχή μελέτη για ένα θέμα τόσο περίπλοκο και δύσκολο. Θέλησα γυναίκα κι εγώ να τιμήσω απλώς μνημονεύοντας, στο πρόσωπο μερικών, εκείνες τις γυναίκες που στερήθηκαν τόσα για να ζούμε εμείς με τον τρόπο που επιλέγουμε ανάμεσα σε άλλους πολλούς. Εκείνες δεν είχαν περιθώρια επιλογής. Ελάχιστη αναφορά για μια προσφορά απέραντη.

Το μόνο που θα ήθελα να επισημάνω κλείνοντας, είναι πως η πατρίδα μας έχει μια ιστορία τεράστια και μεγαλειώδη. Επιτρέψτε μου, σας παρακαλώ, να πιστεύω πως πρέπει, για να κάνουμε τα παιδιά μας να την εγκολπωθούν και να την αγαπήσουν, να τους την λέμε απλά, ειλικρινά, χωρίς ωραιολογίες, μεγάλα λόγια, διαστρεβλώσεις παραποιήσεις και σκοπιμότητες.

Τότε και η ευχή «Ζήτω η Ελλάδα» θα έχει ουσιαστικό νόημα.